

СТАНОВИЩЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ (1956 – 1970)

Розглядається проблема становища польської інтелектуальної еліти в умовах соціалізму в 1956 – 1970-х рр. в Польщі. Показано стосунки інтелігенції з владою і спроби влади здійснювати політичний вплив на поведінку інтелігенції, обмежити її вплив на польське суспільство.

Ключові слова: інтелігенція, соціалізм, культура, ПОРП, політика.

У 1955 р. Польща стала ареною пристрасних інтелектуальних дискусій, в яких старомодні концепції піддавались нещадній критиці з боку "сміливих" інтелігентів. Інтелігенція з радістю сприйняла викриття, зроблені на XX з'їзді КПРС. На початку 1956 р. існувало понад двісті дискусійних клубів, де обговорювались найболючіші питання минулого і сучасного країни. Поновлений інтерес до громадської думки вдихнув життя в польське суспільство¹.

Польська інтелігенція була зайнята пошуком нового принципу соціалізму. Критика правлячої еліти пояснювалась не ностальгією за режимом, а скоріше переконаністю, що справжні цінності соціалізму були знехтуванні комуністичною бюрократією, яку хвилювало лише увічнення і зміцнення своєї влади. Войовничо налаштована інтелігенція викривала негативні моральні і психологічні наслідки диктатури і закликала до демократизації існуючого порядку. Її підхід був не революційний, а еволюційний: вона бажала змінити систему зсередини і поклала надії на начебто більш неупереджену фракцію у керівництві партії. "Поема для дорослих", опублікована 1955 р. письменником-комуністом Адамом Важиком, поклала початок шаленим політичним і літературним баталіям між лібералами та консерваторами. А.Важик піддав критиці керівництво партії за недостатню увагу до злиденного життя робітничого класу, відсутність справедливої юридичної системи, за корумпованість і брехню, що характеризували життя Польщі. Після нещадних звинувачень на адресу влади А.Важик виклав основні вимоги польського громадянського суспільства, що почало пробуджуватись. Для нього, як і для його колег, що давно вірили в марксистську доктрину, вирішення проблеми, життя було неможливе без комуністичної партії. Тому його прохання були звернені до незнайомого лідера, який колись прийде і поверне гідність справжнього соціалізму. Крик душі А.Важика розлютив комуністичних ідеологів. Щоденна офіційна газета партії "Трибуна люду" назвала поему "дитячою істерикою". Але саме тривожний тон поеми А.Важика став передвісником наступних подій².

1956 рік приніс зміни, які особливо оцінила інтелігенція: поширення державної суверенності, відмова від терору, зниження пропагандистського тиску, можливість звернення до західно-європейської культури та сімейних традицій, повна автономія культурних та наукових середовищ. Оборона цих досягнень, а також прагнення до їх поширення схилила до співпраці та посередництва із владою. Отже, серед інтелігенції домінувала позиція пристосування до умов і використання існуючих можливостей для розвитку у запропонованих рамках, можливо, найбільш автентичної польської культури. Однак це вимагало уникати демонстрацій проти влади та законів системи.

До активного культурного і наукового життя повернулося багато творців, які через сталінізм були приречені на мовчання. У лібералізованій системі вони могли творити, їхні твори видавалися, інколи дозволялося навчати студентів. Проведені зміни цінували і намагалися їх розумно використати³.

Участь у культурному та науковому житті змушували інтелігенцію відмовитися від демонстрації свого спротиву. Однак існували відомі межі компромісів. Кожен автор визначав моральний вибір, коли вирішував: чи в існуючих умовах він може порушити цікаву для нього тему, і чи існує шанс сказати правду чи лише напівправду. Розвинувся специфічний діалог між творцями та споживачами, у якому велику роль відігравали натяжки, уміння читати між рядками, порушення актуальних тем в історичному забарвленні⁴.

Одним із результатів жовтневих подій 1956 р. була можливість для польської інтелігенції контактувати із Заходом. Звідти почали надходити книги і журнали, працівники культури могли подорожувати, деякі західні фонди надавали їм можливість довше перебувати за кордоном. У 1957 – 1961 роках понад 100 польських гуманістів були стипендіатами у Франції, а в наступні роки – близько 50 щороку. Деякі польські соціологи та економісти в основному отримували стипендії у США. Після багатьох років ізоляції це була неймовірно важлива дорога відбудови зв'язків польської культури із західною, що призвело до значного розширення горизонтів польської гуманістики і очищення переважно молодих письменників від сталінських нашарувань⁵.

Відлига другої половини п'ятдесятих років призвела до розквіту культури. З'явилося багато цінних творів таких письменників, як Єжи Анджеєвські, Ханна Малєвска, Казімеж Брандис, Маріан Брандис, Тадеуш Конвіцкі, Юліан Стрийковські. Амбітну літературу наукової фантастики творив Станіслав Лем. Книжкові есе Павла Ясеніци про історію Польщі повертали сотням тисячам читачам національне минуле. Міжнародну славу зажили нариси про Шекспіра Яна Котта. Майстром літературної бесіди був Мельхіор Ваньковіч, котрий повернувся із еміграції. Звертали на себе увагу літературні прозові дебюти Марка Хласки, і Марка Новаковського. Великою популярністю відзначалася повість про молодь Армії Крайової "Колумби 20-х років" Романа Братного. У поезії високу славу здобули Збігнев Херберт, Тадеуш Ружеви́ч, Веслава Шимборська, Мірон Бялошевські, Станіслав Грохов'як.

Ожили театри, у яких ставилася не лише класика і сучасні західні драми, а також сяяли таланти вітчизняних творців – Славоміра Мрожека і Тадеуша Ружеви́ча, розвивали свою експериментальну творчість Тадеуш Кантор і Єжи Гротовські. На пограниччі театру, поезії та сатири знайшли місце кабаре, у тому числі добре знаний "СТС", із яким, до речі, була пов'язана авторка неймовірно популярних пісень Агнешка Осєцка та краківська "Пивниця під Баранами", де дебютувала Ева Демарчик. Виникла польська кінематографічна школа, у якій задавали тон Анджей Вайда ("Канал", "Попіл і діамант"), Анджей Мунк ("Ероїка", "Косооке щастя"), Єжи Кавалєрович ("Потяг", "Мати Іоанна від ангелів"), Станіслав Ружеви́ч ("Вільне місто"), Войцех Хас ("Петля", "Як бути коханою"). Під впливом цих творців підростали молодші режисери – Роман Полянські, Кшиштоф Зануссі. Поряд із польськими фільмами міжнародну славу здобув польський джаз (Кшиштоф Коєда, Збігнев Намисловські та інші), а також сучасна симфонічна музика (Тадеуш Баїрд, Вітольд Лутославські, Кшиштоф Пендерєцкі). Ще ніколи після війни не засяяло стільки талантів, як саме у цей період⁶.

Принаймні кілька культурних журналів оживлювали інтелектуальну дискусію і брали участь у популяризації культури найвищого ґатунку, особливо "Творчість", "Діалог", адресувалися до ширшого кола журнали "Одра" та католицькі "Знак" і "Зв'язок".

Послаблення цензури, а також повернення університетам елементів автономії (закон від 1958 року) сприяли розвитку гуманітарних та суспільних наук. До творчої та дидактичної активності повернулися Казімеж Айдукевіч, Роман Інгарден, Тадеуш Котарбіньські (у 1957 – 1962 роках – президент Польської академії наук) і Владислав Татаркевіч. Розвивалася так звана варшавська історична школа ідеалістів, у якій вирізнялися Лешек Колаковські, Броніслав Бачко, Анджей Валицкі, Єжи Шацкі. Великого значення набула соціологія, авторитетами якої були Марія та Станіслав Осовські. Під їхнім керівництвом формувалися багато науковців молодшої генерації, а також було проведено перше серйозне дослідження-анкетування. Відокремлену течію соціології, що опирається на марксистську ідеологію і аналізує зміну суспільних структур, очолив Юліан Хохфельд.

Певний рівень автономії відносно політики отримали економісти, серед яких були науковці міжнародного рівня, такі як: Оскар Ланге, Міхал Калецькі, Едвард Ліпінські та Влодзімеж Брус. Лібералізація системи, у тому числі доступ до бібліотек і архівів, уможливили ґрунтовні

дослідження минулого країни. Поряд із істориками середнього покоління (Стефан Кенєвіч, Вітольд Куля, Александр Гейштор, Владислав Чапліньскі) серйозний внесок у розвиток історіографії вносили молоді Януш Тазбір, Адам Керстен, Хенрик Самсонович, Збігнєв Вуйцік, Антоній Мончак. Деякі із них опиралися на марксизм, однак трактований відкритим способом, що уможливило діалог із західними істориками. У зв'язку із цензурою найважчі умови для розвитку мала найновіша історія, хоча і в цій галузі у шістдесяті роки з'явилося ряд важливих і цікавих робіт⁷.

Конфлікти між владою та частиною творчої інтелігенції розпочалися одразу після жовтня 1956 р. Вони стосувалися рівня свободи слова і автономії творчих середовищ стосовно адміністрації, а також культури і науки стосовно політики. Керівництво ПОРП не могло погодитися із незалежністю інтелігенції, її бажанням висловлювати інші думки, з відсутністю контролю над творчими організаціями. У шістдесятих роках влада прагнула до повернення залежності культури і науки від ідеології. Особливо помітно, що таке прагнення мусило відчувати філософія, соціологія, економіка, а також історія і полоністика. У культурі влада погоджувалася на різноманітність форм мистецького вираження (не було спроб повернути соціалістичний реалізм). Однак відчувалося прагнення, того, що домінуюча течія творчості підтримувала прагнення партії і прославляла зміни у "суспільстві, яке буде соціалізм". Для вираження потрібних тенденцій влада володіла широким асортиментом засобів: можливістю регулювання тиражів, доступом митців до багатотиражних журналів, радіо, згодом – телебачення, різноманітні нагороди⁸.

Найважливішими кроками щодо посилення тиску ПОРП були такі факти: у 1957 році заборона видання літературного журналу "Європа", у 1958 році атака на творчість Марка Хласки, процес Ханни Ревської за передплату паризької "Культури", зміна редакції тижневика "Нова культура", поєднана із відкритим ствердженням, що творчі свободи є залежними від політичного контексту, врешті, недопущення розповсюдження фільму "Восьмий день тижня" (за оповіданням Хласки, режисер – Александр Форд). У 1959 році відбулася вимушена зміна президії Спілки письменників Польщі, непокірного голову Антонія Слоніньського замінив приязний Ярослав Івашкевич. Протягом кількох років утискали пресу, заборонявся друк "непорядних" книжок і вихід "неправильних" фільмів, а також значно обмежилися контакти вчених із західними науковими осередками. У 1962 році закрито "Клуб Кривого Колеса", місце вільних дискусій різних кіл варшавської інтелігенції. У 1963 році ліквідовано два найважливіші суспільно-літературні тижневики "Нова Культура" і "Культурний огляд", творячи на їхньому місці "Культуру", тісно пов'язану із відділом культури ЦК. Починаючи із 1959 року керівництво ПОРП усе настирливіше вимагало від науки, літератури, мистецтва підтримку партії, що, за словами В. Гомулки, боролася з "буржуазними впливами".

Реалізація цих вказівок була непослідовною, а польська культура, хоча й цензурувалася і калічилася, проте могла розвиватися. Навіть у період посиленої цензури з'являлися цінні літературні твори, ставилися цікаві театральні вистави, демонструвалися значимі фільми. Польська культура протягом усього періоду від 1956 року корисно вирізнялася на тлі інших держав радянського блоку і зберігала інтелектуальний контакт як із національною традицією, так і західною культурою.

Влада контролювала сферу впливу і форми культури, однак одночасно прагнула до її поширення. Система дистрибуції книг призводила до надмірного виробництва багатьох творів (та утримання тиражів інших нижче від попиту), однак оригінальні художні та популярно-наукові книжки доходили навіть до невеликих міст. Розбудовано бібліотечну мережу (50 000), кінотеатри (3 400), театри (90) і концертні зали, що стимулювало амбіції та культурні смаки. Наприклад, у 1960 році театри відвідало 10 мільйонів глядачів, кінотеатри – 200 мільйонів, пізніше відвідуваність кінотеатрів знизилася із поширенням телебачення (137 мільйонів у 1970 році), хоча у театрі утримувалася на тому ж самому рівні. У "пропозиції" культурного змісту старалися зберегти (зрештою, по-різному у різні роки) пропорції між ідеологією, популярним змістом і високим мистецтвом, а також польською і світовою класикою. Поява телебачення створювала незвичайні можливості впливу на суспільну свідомість, наприклад, величезну популярність практично у всьому суспільстві здобули серіали "Чотири танкісти і собака" та "Ставка більша, аніж життя". Історична тематика, особливо та, що стосується Другої світової війни, надалі

пробуджувала у суспільстві живі спогади і сильні реакції. Книги і фільми, які були цьому присвячені, відзначалися найбільшою популярністю після криміналу і романсів⁹.

Серед інтелігенції, яка була пов'язана із системою, більшість підкорялася директивам партії, однак декотрі вимагали демократизації системи. Через це їх називали ревізіоністами, і вони були розкритиковані владою, усунуті із засобів масової інформації, виключені з ПОРП.

Ревізіоністи, використовуючи марксистські критерії, критикували офіційну ідеологію, а також існуючу політичну та економічну системи. Обіцянки, що містилися у працях творців марксизму, суперечили практичній реалізації комунізму. Ревізіоністи використовували західні ліві ідеї, оберігали свободу слова усіх прихильників соціалізму. Вони виступали за демократизацію системи, верховенство закону і незалежність культури від політичних директив. Найважливішою постаттю польського ревізіонізму був Лешек Колаковскі, котрий писав про переоцінку багатьох ідеологічних понять марксизму і ставив інтелектуальні проблеми про безпосередню суспільну та політичну відповідальність. Л.Колаковскі також пройшов еволюцію від радикального атеїзму до визнання етичного послання християнства як фундаменту культури. Важко назвати іншого представника ревізіонізму з таким суспільним впливом. В економіці провідною ідеєю польського ревізіонізму була концепція соціалістичної економіки, що бере до уваги ринкові елементи, запропонована Влодзіміжем Брусом у 1961 р.¹⁰

Ревізіонізм розумівся як спроба демократизації комунізму без ліквідації таких його основ, як, наприклад, суспільна власність на засоби виробництва. Поступово ревізіоністи перестали бути фракцією усередині партії, погоджувалися з ідеєю плюралістичного суспільства. Однак інші ліві представники залишилися негативно вразливими на будь-який націоналізм, клерикалізм, а також суспільну нерівність. Деяких ревізіоністів виключали із ПОРП, наприклад, у 1966 році Л.Колаковського, а Яцек Бохеньскі на знак солідарності вийшов сам разом зі своїми прихильниками. Завершення процесу виходу ревізіоністів із партії відбулося у березні 1968 року¹¹.

Однією із головних рис, яка переважала в інтелектуальному середовищі того періоду, була негативна оцінка Другої Речі Посполитої як держави із сильними, відверто крайніми правими впливами, авторитарної, клерикальної, економічно і суспільно відсталої. ПНР стала державою, що несе прогрес і модернізацію у багатьох сферах життя. Слово "соціалізм" мало позитивне забарвлення, а переконання про обов'язкову еволюцію західної економічної системи до форм неприватної і планової економіки розділялося більшістю інтелектуальної еліти. Домінуючим прагненням було реформування системи у напрямку більшої свободи, верховенства закону, залучення владою експертів у ради тощо¹².

Також існували інші групи, які будували власну систему цінностей, опозиційну до поширюваної партією. Їх учасники, наприклад, займалися вшануванням пам'яті загиблих. Вони доглядали за могилами, встановлювали меморіальні плити в костелах. Відбувалися неофіційні зустрічі та заняття харцерських дружин. Ці групи формували системи цінностей та зразки поведінки, відмінні від тих що нав'язувала держава. Така дієва опозиційна діяльність переслідувалася, а її учасники нерідко потрапляли до в'язниці. Каралася також підтримка відносин з радіо "Вільна Європа" та паризькою "Культурою"¹³.

Одну з груп створили літератори на чолі з Антонієм Слонімським. Частково до неї входили колишні члени "Клубу Кривого Колеса", для котрих авторитетом був Ян Юзеф Ліпскі¹⁴.

Взаємна пов'язаність груп створювала умови для неформального обігу інформації, жартів тощо, які згодом проникали глибше – до суспільства й апарату влади. Це був суттєвий спосіб подолання цензури, популяризації певних зразків поведінки, створення іншої, аніж офіційна, ієрархії моральних та суспільних авторитетів. Ці групи поширювали інформацію про неприпустиму поведінку опортуністів і висміювали творців, котрі прислужувалися владі. Із цих груп виходила інформація про події у Польщі для закордонних журналістів. Багато фактів, які влада не планувала оголошувати, поверталось до країни у формі новин та коментарів по радіо "Вільна Європа" та статей у "Культурі". Однак співпраця із еміграційними інституціями стала табу, на порушення якого наважувались одиниці¹⁵.

Подією, яка викликала широкий резонанс також за межами Польщі, став лист тридцяти чотирьох відомих письменників та професорів до прем'єр-міністра від 14 березня 1963 року. Зміст листа був надзвичайно поміркованим – автори вказували на обмеження витрат паперу

на друк книжок і журналів, а також на загостреність цензури, що загрожувало розвитку національної культури. Автори вимагали змінити культурну політику, вказуючи на права, які гарантує Конституція. Лист підписали знані письменники, серед яких: Антоній Слонімські, Марія Домбровська, Павел Ясеніца, Єжи Анджеєвські, Мечислав Яструн, Ян Котт, Адам Важик, Ян Парандовські, Зоф'я Коссак, Мельхіор Ваньковіч, Станіслав Мацкевіч, а також відомі професори, серед котрих: Марія Оссовська, Тадеуш Котарбінські, Владислав Татаркевіч, Казімеж Вика, Станіслав Пігонь, Едвард Ліпінські, Александр Гейштор, Ян Щепаньські, а також редактори "Тиждника Повшехного" Єжи Туровіч і Стефан Кісєлевські (представник гуртка "Знак")¹⁶.

Лист був трактований владою як прояв громадянської непокори і, певного роду, скандал. Влада з особливою злістю сприйняла його оприлюднення через західну пресу та радіо "Вільна Європа". На авторів почали тиснути, щоб вони відмовилися від підписів (це вчинили 10 професорів).

Репресії відбувались і у наступні роки. у 1964 році було ув'язнено на три роки Мальхіора Ваньковіча. Приводом стала підтримка ним зв'язків з радіо "Вільна Європа", "Культурою" та іншими еміграційними часописами. Був засуджений також літератор Ян Непомуцен Міллер, розпочато слідство над Станіславом Мацкевічем та Януаром Гжєндінським, котрі співпрацювали із паризькою "Культурою".

У березні 1965 року було заарештовано аспірантів Варшавського університету Кароля Модзелєвського та Яцека Куроня. Обидва у 1956 році брали участь у молодіжному русі в університеті, були членами ПОРП та Союзу соціалістичної молоді. Окрім того, Я.Куронь, як вихователь, був головою дружини "червоного харцерства" і кілька років належав до керівництва Союзу польського харцерства (СПХ).

Відкриття кримінальної справи проти авторів "Листа" та засудження у липні 1965 року К.Модзелєвського та Я.Куроня викликали потужний рух солідарності із переслідуваними. Було організовано матеріальну допомогу сім'ям засуджених. Відвагу та ідейність авторів "Відкритого листа" також оцінила еміграція. У Варшавському університеті ув'язнення Я.Куроня та К.Модзелєвського викликали студентські заворушення. Студентів, котрі були пов'язані із засудженими, називали "коммандосами" і це визначення вказувало на їхній радикалізм.

Дві дисциплінарні справи, головним героєм яких був лідер "коммандос" Адам Міхнік (у 1965 та 1967 роках), стали значними подіями у Варшавському університеті. Проти репресій виступала також частина професорів. У 1967 році "коммандос" написали спільну петицію до влади на захист А.Міхніка, яку підписали понад 1000 студентів і близько 150 наукових працівників¹⁷.

Із 1965 року влада усе частіше використовувала міліцейські та судові репресії, відмовляючи у толерантності навіть людям, що здійснили нешкідливі дії, прикладом чого стало засудження у 1967 році на три роки Ніну Карсову за ведення "шкідливого політичного" щоденника, або подібне покарання стосовно Януша Шпотаньського за виконання у колі знайомих висміюючих владу куплетів. Усе це призводило до наростаючого спротиву великої частини творчої інтелігенції, який переріс у вибух суспільного невдоволення існуючим режимом у грудні 1970 році.

¹ Jedlicki W. Klub Krzywego Koła. Przedm. Jerzy Eisler. – Warszawa, 1989. – S. 92.

² Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Пер. з англ. А.Д.Гриценко. – К., 2003. – С. 77 – 78.

³ Karpinski J. Polska, komunizm, opozycja. – Warszawa, 1998. – S. 178.

⁴ Kuncewicz P. Agonia i nadzieja: poezja polska od 1956 r. T. 3. – Warszawa, 1993. – S. 243.

⁵ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – Warszawa: Wydawnictwo, 2003. – S. 280.

⁶ Topolski J. Polska dwudziestego wieku 1914 – 1995. – Poznan, 1995. – S. 191.

⁷ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 282 – 283.

⁸ Palska H. Nowa inteligencja w Polsce Ludowej: swiat przedstawien i elementy rzeczywistosci. – Warszawa, 1994. – S. 143.

⁹ Krol E. Polska kultura i nauka w 1968 roku. Uwarunkowania i podstawowe problemy egzystencji // Rocznik

polsko-niemiecki. – Nr. 18 – Warszawa, 2010. – S. 107.

¹⁰ Legutko R. Intelektualisci i komunizm // Znak. – 1999. – Nr. 2. – S. 18.

¹¹ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 289.

¹² Palska H. Nowa inteligencja w Polsce Ludowej: swiat przedstawien i elementy rzeczywistosci – S. 160.

¹³ Dudek A. Utopia nad Wisla. Historia Peerelu. – Warszawa, 2008. – S. 164.

¹⁴ Jedlicki W. Klub Krzywego Kola. – S. 78.

¹⁵ Friszke A. Oaza na Kopernika. Klub inteligencji katolickiej 1956 – 1989. – Warszawa, 1997. – S. 181.

¹⁶ Wielka historia Polski po 1956. T. 15. Pod redakcja Krzysztofa Labedz, Magda Mikolajczuk (rozd. I – IV i ostatni), Feliks Kirzk. – Krakow, 2001. – S. 45.

¹⁷ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 291 – 292.

Рассматривается положение польской интеллектуальной элиты в условиях социализма в 1956 – 1970-х гг. в Польше. Показаны отношения интеллигенции с властью и попытки властей осуществлять политическое влияние на поведение интеллигенции, ограничить ее влияние на польское общество.

Ключевые слова: интеллигенция, социализм, культура, ПОРП, политика.

The problem of the status of the Polish intellectual elite under socialism in 1956 – 1970-ies in Poland is investigated. Relationship between intellectuals and power, efforts of power to implement political influence on the behavior of the intelligentsia, to limit its impact on the society is shown.

Keywords: intellectuals, socialism, culture, PUWP, politics.